

MOLIYA

T. MALIKOV
O. OLIMJONOV

T. MALIKOV
O. OLIMJONOV

MOLIYA

ISBN 978-9943-13-856-8

9 789943 138568

- ishlab chiqarish sohasi bilan bir qatorda noishlab chiqarish sohasining (maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, boshqaruv va h.k.) ham mavjudligi bilan;

- aholining turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlash bilan.

Yuqorida bayon etilgan qayta taqsimlashlar natijasida ikkilamchi yoki "kelib chiquvchi" daromadlar tashkil topadi. Bunday daromadlarga noishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida olingan daromadlar, soliqlar (jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va boshqalar) kiradi. Ikkilamchi daromadlar MDdan foydalanish borasidagi yakuniy nisbatlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

MDni taqsimlash va qayta taqsimlashda faol ishtirok etib, moliya MDni birlamchi taqsimlashda vujudga kelgan nisbatlarni ularning yakuniy foydalanish nisbatlariga aylanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday qayta taqsimlash natijasida yaratiladigan daromadlar moddiy va moliyaviy resurslar va, eng avvalo, bir tomondan pul fondlarining miqdori va ularning tarkibiy tuzilmasi, ikkinchi tomondan esa ishlab chiqarish vositalari va iste'mol predmetlarining hajmi va tuzilmasi o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlashi kerak.

Odatda, har bir mamlakat doirasida MDni qayta taqsimlash milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (qishloq xo'jaligi, transport, energetika va h.k.) rivojlantirish maqsadlarida, aholining eng kam ta'minlangan qatlamlari (pensionerlar, talabalar, yolg'iz va ko'p bolali onalar va h.k.) foydasiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, MDni qayta taqsimlash milliy xo'jalikning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari, moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari, mamlakatning alohida mintaqalari, mulkchilik shakllari va aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasida sodir bo'ladi.

Moliya yordamida amalga oshiriladigan YaIM va MDni taqsimlash va qayta taqsimlashning pirovard maqsadi iqtisodiyotni rivojlantirish va aholining yuqori turmush darajasini ta'minlashdan iboratdir. Bu jarayonlarda moliyaning roli kam xarajat qilib eng yuqori natijalarga erishish, moliya-xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilashda xo'jalik yurituvchi subyektlar har bir xodimi va jamoasining moddiy manfaatdorligi va qiziquvchanligini oshirish vazifalariga yo'naltirilgan.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

T. Malikov
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

O. Olimjonov
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

MOLIYA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi tomonidan barcha iqtisodiy ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2019

UO‘K: 336(075.8)
KBK: 65.261.ya73

Taqrizchilar: *I.f.d., prof. O.K.Iminov*
I.f.d., prof. D.P.Po‘latov

M 22 Moliya: Darslik. T.S. Malikov, O.O. Olimjonov; /
– T.: “Iqtisod-Moliya” 2019. – 800 b.

Darslik “Moliya” fani dasturiga muvofiq yozilgan bo‘lib, unda moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliyaviy tizim, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash, moliyaviy nazorat, moliyaviy nazariyalar, xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi, davlat byudjeti, byudjet daromadlari va xarajatlari, byudjet defitsiti, byudjet tizimi va tuzilmasi, byudjet jarayoni, davlat krediti, byudjetdan tashqari jamg‘armalar, ijtimoiy ta‘minot, sug‘urta, uy xo‘jaliklari moliyasi va xalqaro moliyaga oid masalalar o‘z aksini topgan.

Kitob talabalar, magistrantlar, iqtisodiy yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, mamlakatning moliya-byudjet-soliq tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislar va moliya muammolari bilan qiziquvchi barcha o‘quvchilarga mo‘ljallangan.

Toshkent Moliya instituti Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

UO‘K: 336(075.8)
KBK: 65.261.ya73

ISBN 978-9943-13-856-8

© T.S.Malikov,
O.O.Olimjonov, 2019
© «IQTISOD-MOLIYA», 2019

Bu funksiyalar moliya tomonidan bir vaqtning o‘zida amalga oshiriladi. Har qanday moliyaviy operatsiya YaIM va MDni taqsimlash va shu taqsimlash ustidan nazoratning amalga oshirilishini anglatadi.

Moliyaviy munosabatlarning asosiy tavsifi ularning taqsimlash xarakteriga ega va shunga muvofiq ravishda moliyaning bosh yoki asosiy funksiyasi taqsimlash funksiyasidir. Moliya yordamida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan taqsimlash jarayoni murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Moliya YaIMni taqsimlashning turli bosqichlariga xizmat qilib, uni birlamchi taqsimlashda va qayta taqsimlashda ishtirok etadi.

Moliyaviy metod orqali taqsimlash iqtisodiyotni boshqarishning turli darajalarini (mamlakat, uning alohida olingan mintaqalari va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari miqyosida) qamrab oladi. Unga taqsimlashning turli ko‘rinishlarini (xo‘jalik ichida, tarmoq ichida, tarmoqlararo, hududlararo va b.) tug‘diruvchi ko‘p bosqichlilik xosdir.

Eng avvalo, moliyaning taqsimlash funksiyasi MDni taqsimlashda, “asosiy yoki birlamchi daromadlar” deb nom olgan daromad va jamg‘armalarni (fondlarni) tashkil etish sodir bo‘lganda namoyon bo‘ladi. Ularning yig‘indisi MDga tengdir. Asosiy daromadlar MDni moddiy ishlab chiqarish ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlash jarayonida shakllanadi. Ular ikki guruhga bo‘linadi:

- moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo‘lgan ishchi va xizmatchilarning ish haqi, fermer va h.k.larning daromadlari;
- moddiy ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarining daromadlari.

Biroq, bunda birlamchi daromadlar milliy xo‘jalik ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, mamlakat mudofaa qudratini ta‘minlash, aholining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy pul fondlarining shakllanishini ta‘minlay olmaydi. Buning uchun quyidagilar bilan bog‘langan holda MDni yanada taqsimlash va qayta taqsimlash zarur:

- xo‘jalik yurituvchi subyektlar daromadlari va jamg‘armalaridan eng samarali va oqilona foydalanish maqsadida mablag‘larni tarmoqlararo va hududiy qayta taqsimlash bilan;

hisobvaraqlarida saqlanayotgan bo'lsa, bu banklar uchun muhim ssuda manbaidir.

Kredit moliyadan (moliyalashtirishdan) o'zining qaytariluvchanligi va muayyan foiz hisobiga berilishi bilan bilan farq qiladi. Bir vaqtning o'zida, har ikki holatda ham ular pul mablag'larining harakatlanishini ifodalaydi hamda kredit va moliya pul munosabatlarining chegarasidan (doirasidan) chetga chiqmaydi. Hatto, tovar krediti ham pul asosiga va shakliga ega. Banklar korxonalar va aholining bo'sh pul mablag'larini yig'adilar va ularni ta'minlanganlik, qaytaruvchanlik, haqlilik va muddatlilik asosida mablag'ga ehtiyoj sezgan yuridik va jismoniy shaxslarga beradilar. Agar moliya qiymatning bir tomonlama va qayta tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) shakldagi harakatini ifodalasa, kredit esa kreditorga belgilangan muddatda oldindan o'rnatilgan foizlarni qo'shgan holda qaytarilishi kerak.

Yuqorida bayon etilgan barcha kategoriyalar pul xarakteriga, pul tabiatiga ega bo'lib, ularga ikki va undan ortiq kategoriyalarning belgilari xosdir. Masalan, ish haqi yyetarli darajada asoslangan tarzda pulli to'lanma, ya'ni pul deb atalishi mumkin. Biroq, bu oddiy pul bo'lmasdan sarflangan mehnatga muvofiq olingan pul hisoblanadi.

Soliq ham biz tomonimizdan amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda davlatga tekinga berilayotgan puldir. Biroq, bundan tashqari, soliq bizga tegishli bo'lgan daromad va ish haqining bir qismidir. O'z navbatida, pulni muomalaga chiqarish (emissiya qilish) bo'yicha operatsiyalar ham davlat daromadlarining manbai hisoblanadi.

Demak, yuqorida qayd etilgan barcha kategoriyalarni ularning pulli tabiati birlashtirib turadi. Ular bir-birlaridan o'zlarining funksiyalari va muayyan maqsadga mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi. Bunda kategoriyalarga tegishli bo'lgan barcha belgilarning majmui birgalikda ko'rib chiqilsa, ularning bir-birlaridan farqlarini yanada yaqqolroq ko'rish mumkin. Moliyaning funksiyalari bilan tanishish uning mohiyatini yanada yaqqol tasavvur etishga yordam beradi.

1.2. Moliyaning funksiyalari

Moliya quyidagi ikki funksiyani bajaradi:

1. Taqsimlash;
2. Nazorat.

KIRISH

«Moliya» fani iqtisod sohasi uchun mutaxassislar tayyorlash tizimida eng asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Mustaqil fan sifatida unga o'tgan asrning 50-yillarida asos solingan bo'lib, u o'sha davrga xos moliya to'g'risidagi tasavvurlarga mos bo'lgan. O'zbekistonda ham bozor islohotlarining amalga oshirilishi moliya fanining eng muhim nazariy qoidalarini qayta qo'rib chiqilishini taqozo etdiki, bu narsa hamon o'quv adabiyotlarida o'z aksini to'liq topgani yo'q. Shu boisdan ham, ayrim holatlarda, mamlakat moliyaviy tizimida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni yyetarli darajada inobatga olmagan holda mashg'ulotlarni o'tkazish xavfi mavjud. Mazkur darslikda mualliflar moliyaning nazariy masalalariga oid barcha prinsipial o'zgarishlarni o'quvchilarning e'tiboriga yetkazishga harakat qilishgan.

Uning 1-7-boblarida moliyaning umumnazariy masalalari (moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliyaviy tizim, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va tartibga solish, moliyaviy nazorat va moliyaviy nazariyalar) yoritilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi davlat moliyaviy salohiyatining asosi, xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy isloh qilish, ularning moliyaviy resurslari, asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy jihatlari, ishlab chiqarish xarajatlari, foydasi va rentabelligi, xo'jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy yo'nalishlari, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash investitsion dasturlarini moliyalashtirish, moliyaviy barqarorlikka tegishli bo'lgan holatlar 8-15-boblarda o'z aksini topgan.

16-24-boblar umumdavlat moliyasiga, ya'ni davlat byudjeti, uning daromadlari va xarajatlari, byudjet defitsiti va uni moliyalashtirish, byudjet tizimi, tuzilmasi va jarayoni, byudjetdan tashqari davlat fondlari, ijtimoiy ta'minot, davlat krediti va sug'urtaga oid masalalarga bag'ishlangan. Uy xo'jaliklari moliyasi va xalqaro moliya masalalari esa 25-26-boblarda bayon qilingan.

Mavzularni chuqur, tez va osonroq o'zlashtirishga yordam berish maqsadida bahs-munozara va nazorat uchun o'ziga xos tarzda savollar tuzilgan va ular har bobning oxirida bayon etilgan.

Kitobning 6-bobi katta o'qituvchi M.O.Sharapova, 21-bobi iqtisodiyot fanlari doktori, professor N.H.Haydarov, 24-bobi iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent X.M.Shennaev va 26-bobi iqtisodiyot fanlari doktori, professor N.X.Jumaev, qolgan boblarning barchasi esa iqtisodiyot fanlari doktori, professor T.Malikov va iqtisodiyot fanlari doktori, professor O.Olimjonov hamkorligida yozilgan.

Moliya fani bo'yicha o'zbek tilida nashr etilgan ilk darsliklardan biri bo'lganligi uchun u ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin. Shu bois darslikning sifatini oshirishga xizmat qiladigan taklif va mulohazalarni mualliflar mamnuniyat bilan qabul qilishadi.

Taqsimlash jarayonlari faqatgina moliya orqali emas, balki boshqa iqtisodiy kategoriyalar, jumladan baho, kredit, soliq va h.k.lar orqali ham amalga oshiriladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi baho deyiladi. MD taqsimlanishidan oldin tovar sotilishi kerak. Baho mulkdorlarga mahsulot sotishdan kelib tushishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining o'lchamini aniqlaydi va navbatdagi taqsimlash jarayonlari uchun boshlang'ich asos sifatida maydonga chiqadi. Baho tovarlarga bo'lgan talab va taklifni tartibga soladi va shu orqali takror ishlab chiqarishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho nafaqa va hatto minimal ish haqini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkich hisoblanadi. Agar davlat baholarni tartibga solmasa, ijtimoiy to'lovlarni o'zgartirishga va minimal ish haqini oshirishga majbur bo'ladi. Hozirgi paytda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida davlat sotsial ahamiyat kasb etuvchi muhim tovarlarning bahosini boshqarib turibdi. Baho, shuningdek, bojxonaviy tartibga solishda va bojxona daromadlarini undirishda davlat tomonidan foydalaniladi. Masalan, ayrim mamlakatlarda bojxona bojlari ayrim tovar guruhlari bo'yicha sotib olish bahosi bo'yicha emas, balki haqiqatdagsidan keskin farq qiluvchi normativ baholar bo'yicha undiriladi. Shunga mos ravishda (boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda) byudjetning daromadlari va mamlakat ichki bozorida baholar miqdori oshadi.

Moliya va kredit mustaqil iqtisodiy kategoriyalar hisoblanishadi, lekin kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida ko'p hollarda ular bir-biri bilan bog'liq bo'ladi. Ular hamkorlikda kengaytirilgan asosda korxonalar pul fondlarining doiraviy aylanishiga xizmat qiladi. Kredit bank tizimi va maxsus moliya-kredit institutlari tomonidan amalga oshiriladigan ssuda fondining harakatini ifodalaydi. Bank krediti sifatida sof ko'rinishda tushuniladigan kredit davlatga bevosita bog'liq emas. Takror ishlab chiqarish jarayonida uning roli yyetarli darajada aniqlangan - bu daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi vaqtinchalik uzilishni qoplash usuli hisoblanadi. Biroq, bir vaqtning o'zida, kredit - byudjet defitsiti va byudjet-kassa uzilishini (navbatdagi daromadlar kelib tushgunga qadar byudjet xarajatlarini qoplash uchun bank xizmatlari zarur bo'lgan paytda) qoplashning muhim shakli. O'z navbatida, agar byudjet mablag'lari tijorat banklarining